

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

УДК 342.7

М. Єльнікова,

аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

Ми живемо в надзвичайно насичену історичними подіями добу переходу від несвободи, гніту, безправ'я до утвердження прав людини, поваги до гідності особистості, усвідомлення того, що людина сама відповідає за своє сьогоднішнє та прийдешнє. Україна, здобувши незалежність, проголосила, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Український народ обрав шлях побудови демократичної держави, у якій буде здійснено принцип панування права, що ґрунтується на визнанні прав і свобод людини.

Представлена стаття ставить за мету дослідити етапи історичного розвитку прав людини, охарактеризувати основні уявлення про права людини, починаючи з античного періоду розвитку людства.

Розробкою теорії прав людини в сучасній українській науці займаються Ю. Барабаш, В. Копейчиков, О. Кушніренко, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Речицький, І. Сенюта, В. Серьогін, Т. Слінько, Ю. Тодика та інші, проте спеціальних досліджень щодо становлення й розвитку прав людини проводиться досить мало.

Питання прав людини є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Забезпечення прав і свобод людини, їхня практична реалізація є тим критерієм, за яким оціню-

ється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільства в цілому. Процес суспільної діяльності людини значною мірою залежить від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Тому питання про права людини завжди були предметом політичної боротьби за володіння цими правами, розширення їх сфери та визначення становища людини в суспільстві. Саме боротьба за права людини стала каталізатором масштабних змін у суспільно-політичному житті більшості країн світу, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з іншими людьми, суспільством і державою [1, с. 84].

Ідея прав людини зародилась у V – IV ст. до н. е. в древніх полісах (Афінах, Римі). Прояв принципу громадянства був значним кроком на шляху прогресу й свободи. Нерівномірність прав між різними соціальними спільнотами була неминучою частиною для тогочасних етапів розвитку суспільства. Кожний новий етап додавав нових якостей правам людини, поширював їх на все більше коло суб'єктів. Відбувалося це не стихійно, а в результаті постійної боротьби та впродовж тривалого часу. Права людини – складне, багатогранне явище, яке значною мірою залежить від генези правових норм, у яких вони сформульовані. Започатковані як мононорма, вони згодом трансформувались

у норму права [2, с. 27]. Ці норми ніколи не давали переваг одному члену роду над іншим, тобто закріплювали умовну «первісну рівність», але суть цієї рівності полягає у відсутності свободи, оскільки людина цілком поглинається суспільством, життєдіяльність індивіда досить жорстко регламентована.

Сам факт появи норм – це ознака людського буття, його соціальності. Через освоєння мононорм культивувалися форми поведінки, які були необхідні людському співтовариству для подальшого прогресу. Адже навіть найконсервативніші й найжорстокіші соціальні розпорядження прийшли на зміну стадним інстинктам і свідчили про усвідомлення людськими співтовариствами особливості свого існування та необхідності його підтримувати та зберігати [4]. У Стародавньому світі, в епоху зародження державності й політико-правових ідей, вся культура й життя людей були пронизані міфологією, широко поширилися релігійно-міфологічні погляди «маат», «рта», «ріта», «дао», «діке» та інші, у яких йшлося про природнобожжі порядки, про правду й справедливість. Наприклад, у єгиптян ідеалом справедливості, правосуддя, свободи та недоторканості людини була богиня Маат. У стародавніх араїв ці ідеї проголошувалися у священних гімнах Рігведе (скорочено «рта», «ріта»). Захисником слабких, бідних і знедолених давньошумейська й вавілонська міфологія називає бога Шамаша [5, с. 22].

Таким чином, тільки те, що відповідало тодішнім поглядам на справедливість, сприймалося як право. І лише завдяки легітимності в контексті щодо справедливості та чи інша вибагливість визнавалася правом і ставала звичаєм [6, с. 37]. Згодом у VI – V ст. до н. е. ідеї рівності всіх людей обстоювалися грецькими давньогрецькими філософами-софістами (Лікофрон, Антифонт, Алкідам). Вони доводили, що всі люди від народження мають однакові, зумовлені природою права, оскільки створені Космосом і над усіма «рівно тяжіє» [7, с. 24].

Таким чином, уявлення стародавніх греків про людину, її місце в суспільстві та державі сформувалися через призму політико-правових відносин, що склалися в середині грецького поліса. Державне управління в місті-державі так само, як і політичні ідеали його громадян, суттєво відрізнялися від тих, які існують сьогодні. Так, аналізуючи особливості демократичного режиму Стародавньої Греції, сучасний дослідник не знайде такого важливого для будь-якої демократичної держави інституту, як права людини. Громадяни наділені правами, але вони не є атрибутом окремої особистості, а є лише відображенням того *statusu*, який він займає в суспільстві. Людина отримує права лише в державі, стаючи громадянином, і втрачає їх поза державою. Тому греки мали свій особливий погляд на проблему правових відносин між людиною та державою [8, с. 26].

Природно-правові ідеї давньогрецьких мислителів про свободу й рівність всіх людей отримали подальший розвиток у Стародавньому Римі. Аналізуючи праці римських юристів, можна зробити висновок, що ними був зроблений суттєвий внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини. Абстрактне уявлення про природно-правову справедливість було трансформовано в принцип позитивного права й стало основним критерієм дійсного права. Саме ідеєю справедливості, тобто відповідності права вимогам життя, керувалися римські юристи, створюючи «право юристів». Трактують справедливість як необхідної властивості самого права й констатуючого моменту його поняття означало, що всі норми, які суперечили вимогам принципу природно-правової справедливості, не мають юридичної сили [9, с. 28].

Фундаментальний внесок у поширення уявлень, із яких згодом формувалася концепція прав людини, зробило християнство. Розвинувши та збагативши ідеї свого «першоджерела» – тієї Біблії, яка відтепер дістала назву «Старий Завіт», християнська релігія сформулювала в

«Новому Завіті» чимало гуманістичних принципів і нормативів загальнолюдського характеру. Вона інтегрувала уявлення щодо прав людини, поєднавши їх із релігійно-моральними цінностями, підсиливши їхній вплив посиленням на Бога: вимагалось поважати кожну людину як творіння Бога за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно із християнським вченням, принципів рівності і свободу в духовному вимірі – перед Богом (однак ще не поміж собою!) [7, с. 24].

Спільними зусиллями багатьох поколінь накопичувався інтелектуальний матеріал, створювалося морально-філософське підґрунтя для утвердження в майбутньому всеперемагаючої ідеї прав людини. Але на законодавчому рівні ця ідея почала реалізовуватися набагато пізніше. Прийнята в 1215 р. в Англії Велика хартія вольностей традиційно вважається першим правовим документом, у якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи й панування закону в житті суспільства. Хартія, зокрема, закріплювала такі важливі принципи, як співрозмірність діяння та покарання за нього, неухильне дотримання посадовими особами закону, визнання винним лише за рішенням суду, право вільного в'їзду та виїзду з країни та ін. [10]. Цей важливий правовий документ і сьогодні є одним із чинних конституційних законів у Великій Британії. Донині зберігає своє значення зафіксований в ньому, зокрема, принцип недоторканності особи: «Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, позбавлена володіння або будь-яким іншим способом нездолена <...> інакше як за законним вироком рівних їй і за законом країни».

Хартія справила значний вплив на розвиток ідеї прав людини не тільки у Великій Британії, а й у світовій правовій думці в цілому. Цей розвиток знаходить свій вияв у «Петиції про права» (Англія, 1628 р.) [15, с. 18]. Петиція про право поклала на англійського ко-

роля певні обов'язки, які повинні були захищати підданих від сваволі королівської адміністрації. У ній було сформульовано прохання не порушувати в майбутньому законів і статутів англійського королівства та не чинити дії на шкоду народу з метою його заспокоєння [5, с. 52].

Інший закон, який згодом став важливим елементом буржуазно-демократичного права, був прийнятий в 1679 р. – це «Habeas Corpus Act». Повна його назва – «Акт про краще забезпечення свободи підданого й про попередження ув'язнень за морями» (тобто поза межами Англії) (далі – Акт). Його значення полягає в кримінально-процесуальних гарантіях від необґрунтованих арештів і таємних розправ. Найважливіша з них – у тому, що Акт передбачав відповідальність тюремників і суддів за порушення відповідних статей закону. «Habeas corpus act» став найважливішим документом англійської буржуазної революції, яка призвела до встановлення в політичній системі країни основ парламентаризму. Він поклав початок законодавчому обмеженню виконавчої влади в особі монарха і чиновників.

Отже, вчення про права й свободи як природний стан розроблялися ще філософами стародавнього світу, але конституційно-правові теорії прав і свобод почали розвиватися з XVII – XVIII ст. [11, с. 92]. У працях видатних мислителів лібералізму й просвітництва – Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама – було закладено основи сучасного розуміння прав людини (права на життя, свободу, власність тощо) як священних імперативів і норм взаємовідносин особи та влади, були висунуті концепції виникнення держави з вільної угоди людей, ідеї про те, що держава спирається на природні закони.

Природність прав означала їхню приналежність тим живим істотам, які утворюють рід людський. Невідчужуваність прав розумілася як їхня невідрив-

ність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе як істота людська, незалежно від місця й часу її існування. Священність тлумачилась як найбільша шана й повага до прав людини, як найвищий статус у суспільній системі цінностей.

Погляди Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є, насамперед про поділ влади й забезпечення прав і свобод громадян, справили політичний вплив не тільки на наступні наукові концепції, а й на ранньобуржуазне конституційне законодавство та державно-правову практику [7, с. 26].

Остаточне становлення прав людини пов'язане з поваленням феодалізму й проголошенням за часів буржуазних революцій свободи людини. Розвитку ідеалів свободи та прав людини сприяли великі історичні документи США. Серед них Декларація прав Вірджинії 1776 р., що проголосила рівність людей у користуванні природними правами, та Декларація прав незалежності США 1776 р., яка визначила перелік невідчужуваних прав людини [1, с. 85]. Основне значення мала Декларація прав людини та громадянина 1798 р., проголошена у Франції. Французька Декларація прав людини й громадянина виклала «природні, невідчужувані й священні права людини»: особиста свобода, власність, безпека й опір гнобленню; необмеженість сфери вияву свободи людини й обмеженість сфери дії державної влади; притягнення до кримінальної відповідальності лише на підставі закону (немає злочину, не вказаного в законі, – немає покарання, не вказаного в законі), презумпція невинуватості, свобода поглядів, думки, слова та преси, яка захищається «погрозою відповідальності за зловживання цією свободою» та ін. Названі документи США й Франції стали свого роду моделлю (еталоном, зразком) для законодавчого закріплення особистих (громадянських) і політичних прав людини [3, с. 209; 17 с. 158].

Подібні права людини та їхні гарантії вже в ті часи були визначені в ба-

гатьох інших країнах. Не залишилась на узбіччі цих процесів і Україна. Ідею прав людини відстоювали, збагачували, поглиблювали, боролися за її реальне втілення в життя видатні мислителі України: П. Орлик, Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський та ін. [1, с. 85]. Ще в 1710 р. в «Пактах і конституціях законів та вольностей Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названими Військом Запорозьким, прийнятих публічно ухвалою обох сторін і підтверджених на вільних виборах встановленою присягою названими ясновельможним гетьманом» декларувались ідеї піднесення природних прав, верховенства права й рівності перед законом і судом.

Наступний етап бурхливого розвитку концепції прав людини нової якості (вже як світових стандартів, до яких із часів почав застосовуватися прикметник «загальноновизнані») збігся із закінченням Другої світової війни та об'єднанням держав в Організацію Об'єднаних Націй [7, с. 31]. Загальна Декларація прав людини, прийнята Генеральною асамблеєю ООН у 1948 р., за своєю суттю проголосила права людини загальним ідеалом людства, який вже протягом 60 років є нормативним мірилом для законодавчої й правозастосовчої діяльності всіх держав-учасниць ООН [12, с. 31]. Вона закріплює завдання, виконати які повинні прагнути всі народи й усі держави. Серед цих завдань можна назвати рівність, братерство та повнота таких можливостей, як право на життя, свободу та особисту недоторканість, свободу від рабства, тортур, жорсткого й нелюдського поводження та покарання. Цей важливий міжнародно-правовий документ став новою віхою в розвитку світової цивілізації. Він заклав на демократичних засадах програму дій щодо реального утвердження та функціонування на практиці прав людини.

Зміст Загальної Декларації прав людини й прийняті на її основі інші міжнародні документи, зокрема Євро-

пейська конвенція про захист прав і основоположних свобод, дають підстави говорити про цінність і значення цих юридичних документів не тільки в плані закріплення в них основних прав і свобод, але й у механізмі їх імплементації. Сьогодні практично не існує в світі країн, які б не враховували у своїй законотворчій діяльності здобутків міжнародних правових об'єднань щодо прав людини [13, с. 16].

Із 60-х рр. ХХ ст. в Радянському Союзі та в інших країнах Східної Європи почала формуватися демократична суспільна думка, виник дисидентський рух, який вимагав реальних особистих і політичних прав, відмови від методів тоталітаризму. Цьому сприяла й боротьба за права людини, яка розпочалася у світі й привела до прийняття Генеральною Асамблеєю ООН міжнародних пакетів про громадянські, політичні, культурні, соціально-економічні права людини [14, с. 329].

Нинішня державна політика України щодо утвердження й забезпечення прав і свобод докорінно відрізняється від політики радянських часів. Вона відповідає міжнародним стандартам у галузі прав і свобод людини. При цьому є певні проблеми, недоліки, вирішення яких потребує, по-перше, часу, по-друге, величезних зусиль як усієї системи органів державної влади, так і кожної особи нашого суспільства. Адже Верховною Радою України прийнято багато демократичних законів, що відповідають вимогам сьогодення й суттєво покращують правовий статус особи в Україні, порівняно з радянським періодом. Основною позитивною ознакою в напрямі утвердження й забезпечення прав і свобод людини в Україні є саме прагнення держави вирішити проблеми, що нині існують. Свідченням цього є прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, у якій досить широко й відповідно до міжнародних норм представлені права й свободи людини та громадянина.

Таким чином, права людини – одна з вічних проблем людства. Нею ціка-

вилися протягом багатьох тисячоліть, її розглядали різні вчені з боку політики, філософії, права, релігії та етики. Проблема прав людини вирішувалася по-різному залежно від епохи, ідей, традицій, соціальних пріоритетів тощо [17, с. 106].

Становлення та розвиток прав людини має тривалу історію й супроводжується боротьбою доктрин та традицій, що характерні для певної країни. Саме на основі поєднання ідей природної та позитивістської концепцій прав людини стало можливим закріплення фундаментальних прав у конституціях демократичних держав.

Ключові слова: права людини, концепція прав людини, конституційно-правові теорії прав людини, становлення й розвиток прав людини.

Стаття присвячена еволюції політико-правових уявлень про права людини. Зроблено висновки, що людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними.

Статья посвящена эволюции политико-правовых представлений о правах человека. Сделаны выводы, что человечество на пути утверждения прав и свобод человека прошло тернистый путь, шаг за шагом ограничивая всевластие государства, распространяя принцип равноправия на все больший круг лиц и отношений между ними.

The article is dedicated to the evolution of political and legal concepts about human rights. It is concluded that the humanity on the way of establishment of human rights and freedoms underwent a thorny path, step by step, limiting the absolute power of the state, extending the principle of equality of rights for increasingly greater range of individuals and relations between them.

Література

1. Ярошевська Т. Становлення і розвиток прав людини в Україні та в окремих іноземних країнах / Т. Ярошевська // *Право України*. – 2010. – № 11. – С. 84–89.
2. Бурдяк В. Політика і права людини : [підручник] / В. Бурдяк, С. Василенко, В. Верненько. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 536 с.
3. Скакун О. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
4. Саблін Д. Права людини : [навчальний посібник]. – Оренбург : ОГУ, 2004. – 166 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bib.besaba.com/tselometo-byili-jestkie-predpisanija.html>.
5. Колодій А. Права людини і громадянина в Україні : [навчальний посібник] / А. Колодій, Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
6. Права человека : [курс лекцій] / отв. ред. Е. Лукашева. – М. : НОРМА ; ИНФРА-М, 1999. – 573 с.
7. Рабінович П. Права людини і громадянина : [навчальний посібник] / П. Рабінович, М. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
8. Ковальчук В. Афіньська демократія та права людини / В. Ковальчук // *Наукові записки. Серія «Право»* / відп. ред. І. Пасічник. – 2001. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 26–30.
9. Крегул Ю. Права і свободи людини : [навч. посіб. для студентів вузів] / Ю. Крегул, В. Ладиченко, О. Орленко. – К. : Книга, 2004. – 288 с.
10. Генезис прав людини : перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=1700&id_book=1698&id_parent=1698.
11. Орленко В. Еволюція прав і свобод людини / В. Орленко, Л. Орленко // *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. – 2011. – № 3. – С. 89–99.
12. Максимов С. Необхідність філософського обґрунтування прав людини / С. Максимов // *Вісник академії правових наук України*. – 2009. – № 1(56). – С. 31–39.
13. Турянця В. Конституційні права і свободи у країнах Центральної Європи (на прикладі Словаччини і Чехії) / В. Турянця. – Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету, 2002. – 139 с.
14. Кушніренко О. Права і свободи людини і громадянина : [навчальний посібник] / О. Кушніренко, Т. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – 440 с.
15. Права человека : [учебник для вузов] / отв. ред. Е. Лукашева. – М. : Издательство НОРМА 2003. – 573 с.
16. Чечило М. Історичний генезис прав людини / М. Чечило // *Держава і право : збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки»*. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 43. – С. 106–110.
17. Кушніренко А. Свобода слова в умовах народовластия / А. Кушніренко, Т. Слінько // *Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине : сб. науч. трудов*. – Х. : Право, 2012. – С. 157–182.

